

Vägivalla piirid pärisorjuslikes suhetes Eesti- ja Liivimaal 17. sajandil

Marten Seppel

Ajalookirjanduses on juba vähemalt paarsada aastat olnud tendentsiks iseloomustada pärisorjust kaasuste kaudu, kus mõisnikud on üles näidanud erakordset julmust talurahva kallal. Pärast seda, kui Garlieb Merkel oli langenud mõisnikkonna rünnakute alla, kuna oli liialt sünetes värvides kirjeldanud Liivimaa talupoegade armetut olukorda oma raamatus „Lätlased” (1796), avaldas Merkel 1801. aastal enesekaitseks Neeruti mõisas läbi viidud maakohtu juurdluse protokoll. Selles 1799. aasta kohtujuhtumise andsid talupojad üksikasjalikke selgitusi, kuidas nende mõisnik v. Kymmel oli lasknud neile südametult ja ülekohtuselt määrata ihunuhtlust (sh. rasedatele naistele), mille tagajärjel vähemalt üks talupoeg oli surnud. Seejuures olla mõisnik löökidega sundinud ühte 40-aastast talunaist, kes oli peksu ajal roojanud, oma väljaheidete ära sööma. Oma järelsõnas Merkel siiski rõhutas, et ta ei pea kõiki mõisnikke julmadeks piinajateks, vaid ainult neid, „kes oma pärisorjadega türanlikult ümber käivad”.¹

On tõesti küsitav, kas ja kuivõrd isoleeritud näited mõisnike sadistlikust vägivallatsemisest näitavad tegelikku pärisorjuse õiguslikku raamistikku. Tuleks eristada legaalselt vägivalda (nt. tavapäraselt mõisnike kodukariõigust) ja illegaalselt vägivalda, mida peeti juba pärisorjuse ajal piireületavaks ja riigi

poolt kriminaalseks. Kaasusi seadusevastastest toorutsemistest talupoegade kallal ei saa pidada pärisorjuse õiguslikuks osaks, kui mõisnikel tegelikult selliseid õigusi polnud. Kindlasti pole põhjust rääkida mõisnike piiramatust kodukariõigusest ja omavolist Eesti- ja Liivimaal 17.–18. sajandil. Pealegi, enamasti ongi mõisnike julmad teod tunduks saanud just seetõttu, et neid vägivallaakte kriminaalkorras kohtulikult uuriti (nagu ka Merkeli toodud Neeruti näide). Seega, talupoegade kallal kasutatud vägivalda saab pärisorjusliku seisundi hinnangu aluseks võtta ainult selle määrani, mida võib tuvastada süstemaatilise nähtusena ja mis oli õiguslikult aktsepteeritud.² Tuleb rõhutada, et pärisorjade seisundist rääkides ei saa lähtuda personaliseeritud või individuaalsetest võimupraktikatest, vaid ainult ühiskondlikust ja õiguslikust raamistikust.³ On lõputult individuaalseid kaasusi, kus mõisnikud on näidanud talurahva vastu üles liigset valjust (või vastupidi – poolehoidu), kuid nende näidetega võib küll pärisorjade eluolu illustreerida, mitte aga määratleda pärisorjade õiguslikku seisundit. Teisalt, see ei tähenda, et ka süstemaatilisel illegaalsel vägivallal ei võinud olla oma rolli mõisa ja talurahva suhete kujundamisel.

Mõisa kodukari ja mõisnike julm vägivald talurahva kallal Eesti- ja Liivimaal on

¹ G. Merkel. Gerichtliches Verhör einiger Liefländischen Bauren über ihren Großherrs. Ein Aktenstück – Geschichte und Politik. Eine Zeitschrift. Hrsg. v. K. L. Woltmann. 2. Bd., 8. Stück, 1801, lk. 305–324.

² Vrd. D. B. Davis. The problem of slavery in Western culture. Oxford, 1988, lk. 225.

³ Seda on rõhutatud ka orjade seisundi määramisel: C. Meillassoux. Anthropologie der Sklaverei. Aus dem Französischen von E. Moldenhauer. Frankfurt a. M., New York, 1989, lk. 12–13.

vaieldamatult senises historiograafias saanud päris palju tähelepanu.⁴ Seetõttu on mõisteta, et viimasel ajal on aktuaalsemad teemad mõisa ja talurahva suhete kohta keskendunud pigem solidaarsuse otsimisele. Nagu kirjutas programmiliselt 1990. aastate alguse uutes meeleoludes Jan Peters – mõisahärruse funktsioneerivust (*Funktionsfähigkeit*) ei saa seletada ainult vägivallaga (*Gewalt*), mistõttu tuleb otsida ja uurida ka mõisniku ja talurahva vahelisi konsensusi ja teisi sotsiaalseid loogikaid.⁵ On hakatud rõhutama, et mõisnik vajab oma mõisa edukaks majandamiseks pigem talurahvaga koostööd, mida saavutati osalt talurahva seisukohtadega arvestamisega, selle asemel, et oma tahtmist ühepoolset toore jõuga peale suruda.⁶ Sellele vaatamata ei eitanud juba Peterski, et küsimust, milline oli vägivalda roll tegelikult mõisahärruslikes ühiskondades (*Gutsherrschaft*), on vaja jätkuvalt kindlasti selgitada.⁷

Käesoleva artikli keskne eesmärk on katse selgemalt raamistada korralise ja erakorralise vägivalda positsiooni pärisorjuslikes suhetes Eesti- ja Liivimaal 17. sajandi näitel. Milliste argumentidega õigustas aadel nii korralist kui ka erakorralist vägivalda? Milliseid mõisapoolseid vägivaldajuhtumeid peeti enamasti „tavapäraseks” kodukariks ning milliseid illegaalseteks ja mitte aktsepteerituteks (seaduslikult täpne sellekohane vahetegemine ju 17. sajandil puudus⁸)? See haakub veel ühe olulise teemaga. Mõisnike kõige selgemaks õiguslikuks piiranguks oma

pärisorjade üle (võrreldes Rooma õigusega) kujunes 17. sajandil tapmisõiguse puudumine. Senises ajalookirjanduses on küll korduvalt toodud talupoegade surnukspekstmise kaasusi pärisorjade armetu olukorra tõenduseks, kuid nende kaasuste lähem ja süstemaatilisem analüüs seni puudub.⁹ Seetõttu on artikli viimase osana vaadeldud mõnevõrra lähemalt 17. sajandi Eesti- ja Liivimaa kohtumaterjali talupoegade tapmisjuhtumite menetluse osas. Artikli allikabaasi moodustabki peamiselt 17. sajandi kohtumaterjal, kuid olulist lisa pakuvad ka arvukad talupoegade kaebekirjad, mis võimaldavad ühtlasi tabada talupoegade arusaamu mõisa vägivalda kohta.

Kodukari

Pärisoriste talupoegade distsiplineerimisel, kontrollimisel ja karistamisel oli suur roll ettenähtud, taotluslikul ja legaalsel vägivaldal. Legaalse vägivalda alla liigitusid nii kohtute poolt tavapärase karistusena määratud ihunuhtlused kui ka mõisnike kodukariõiguse korras talupoegade nahutamised. Mõisnike piiratud ulatuses kodukariõigus kuulus lahutamatu osana pärisorjuslike suhete juurde. Seda ei eitanud kunagi ei mõisnikkond, riik ega nähtavasti isegi mitte talurahvas. Vähe-malt kuni 19. sajandini peeti alluvate füüsilist karistamist normaalseks või koguni hädavajalikuks, millele üldist hukkamõistu polnud. Mõisnike paternalistliku pärisorjuse idee kohaselt kuulus kodukari (*Hausdisciplin*,

⁴ Kui nimetada ainult olulisematena: A. Soom. Der Herrenhof in Estland im 17. Jahrhundert. Lund, 1954, lk. 9–35; M. Äboliņa. Mājas pārmācība Vidzemē XVIII gs. beigās. – Vēstures problemas II. Rīgā, 1958, lk. 91–135; J. Kahk. Rahutused ja reformid. Talupoegade klassivõitlus ja mõisnike agraarpoliitika Eestis XVIII ja XIX sajandi vahetusel (1790–1810). Tallinn, 1961, eriti lk. 133–143.

⁵ J. Peters. Gutsherrschaftsgeschichte in historisch-anthropologischer Perspektive. – Gutsherrschaft als soziales Modell. Vergleichende Betrachtungen zur Funktionsweise frühneuzeitlicher Agrargesellschaften. Hrsg. v. J. Peters. (Historische Zeitschrift, Beiheft, 18.) München, 1995, lk. 7–9.

⁶ M. L. Bush. Servitude in Modern Times. Polity, 2000, lk. 130.

⁷ J. Peters. Gutsherrschaftsgeschichte, lk. 8–9.

⁸ 17. sajandi korralduste kohta „kristlikust mõõdukusest” ja piirangutest kroonumõisate osas vt. senist kirjandust, nt A. Soom. Der Herrenhof, lk. 10–35. Neil normatiivsetel aspektidel järgnevalt lähemalt peatutud ei ole.

⁹ Seda püüdis küll põgusalt Jaan Konks, kes väljendas 18. sajandi suhtes veendumust, et mõisnike kodukariõigus oli piiramata ja ainult mõisniku tahtest sõltuv, mille tõestuseks ta toob mitmeid näited kohtumaterjalist talupoja vigaseks või isegi surnuks pekstmise kohta, millele ei järgnenud karistusi (kuigi Konksu väite paikapidavuse korral ei oleks tohtinud kohtud selliseid mõisnike erasju üldse menetlusse võtta): J. Konks. Eestimaa feodaal-pärisorjuslik põllumajandus ja talurahva olukord XVIII saj. lõpul ning XIX saj. 1. aastakümnel. (TRÜ Toimetised, vihik 96.) Tartu, 1960, lk. 17–18.

Hauszucht) ehk teatud piirides vägivald harmoonilise ja paternaalse mõisa-talupoja suhte juurde. Kodukari oli mõisniku kui majaisa õigus ja ülesanne hoida vähese füüsilise karistamisega mõisas korda ja oma alamaid kuulekana. Talupoegadele vitsaandmine polnud kuidagi vastuolus harmoonilise paternaalse suhtega. Vastupidi, füüsiline nahutamine polnud tabu, vaid talurahva isalik kasvatamine. Talupojad olid nagu lapsed, kes vajasisid pidevat järelevalvet, juhendamist ja korralekutsumist.¹⁰ See polnud mitte majaisa õigus, vaid lausa kohustus karistada oma alamaid ja lapsi vitstega, et täita oma isalikku rolli.¹¹ See oli selgesõnaliselt ette kirjutatud ka Piiblis: „Kes vitsa ei tarvita, vihkab oma poega, aga kes teda armastab, karistab teda aegsasti.” (Õp. 13:24)

Isanda kodukariõiguse printsiipide üle arutlesid juba Vana-Kreeka ja -Rooma autorid. Näiteks Platon nõudis orjade ranges distsipliinis hoidmist, nii et isand võiks karistada oma orje, kes ei kuuletu, kuid ta pidi tegema seda õiglaselt ega tohtinud ületada piiri, „mis on püha”.¹² Platon ütleb: „Omaenda orja tohib igaüks, kes seda soovib, juhul kui mõistuse juures ollakse, kinni võtta, et temaga teha, mis ta soovib, niivõrd kui seda lubab jumalik õigus.”¹³

Rooma autorite töödes oli kodukari (*disciplina domestica*) hoidmine iga majaisa (*pater familias*) ülesanne. Samas, juba tollal mõisteti, et piir liigse julmuse ja korra tagamiseks hädavajaliku ranguse vahel jätab palju interpretatsiooniruumi.¹⁴ Kodukari pidi hoidma orjad karistusehirmus, et nad ei soo-

ritaks pahategusid. Nõnda näiteks rõhutab Cato (Vanem) oma juhistes „De agri cultura”, et see on majapidamise ülevaataja (*vilicus*) kohustus pidada head korda (*disciplina bona utatur*). Kui keegi orjadest sooritab üleastumise (*deliquerit*), siis peab ülevaataja „karistama teda kohaselt, vastavalt süü määrale. [– –] Kui ülevaataja astub pahategude vastu, siis nad neid enam ei tee.” (V,1-2)¹⁵ Nõnda oli orjade karistamisel alati topelteesmärk – ühelt poolt korra hoidmine, teiselt poolt hoiatava näitega teiste orjade kasvatamine ja parandamine.¹⁶ Roomas laialdaselt tuntud julmad avalikud orjade karistamised, näiteks jooksikorjade või vastuhakanute ristilöömised, täitsid lisaks süü eest teenitud karistusele just eesmärki kasvatada hirmu ja tagada seeläbi kuulekust.¹⁷

Nii Vana-Kreekas kui -Roomas oli orjadele ihunuhtluse määramine tunnuseks nende eristamisel vabadest inimestest. Juba Platon ütles: „Karistada peab saama vabalt, kui seda nõuab õigus, ka orje, ja ei tohi neid hellitada sellega, et neid nagu vabu ainult noomitakse. Iga orjale suunatud sõna peab olema reeglina käsk.”¹⁸ Seda võibki pidada üldiseks printsiibiks kõigil ajastuil, et mida allasurutumas positsioonis keegi ennast leidis, seda suuremat vägivalda tema peal võidi rakendada; mida vähem vaba, seda loomupärasem oli füüsilise vägivalda kasutamine sunni- ja distsipliinimeetmena.

Vähemalt juba Rooma keisririigi ajal hakati piirama isandate õigust jagada oma orjadele piiramatult ja omavoliliselt ihunuhtlust. Ennekõike tauniti orjade julma kohtle-

¹⁰ Vrd. P. Kolchin. *Unfree Labor. American Slavery and Russian Serfdom*. Cambridge, 1987, lk. 75, 134.

¹¹ S. C. Maza. *Servants and Masters in Eighteenth-Century France. The Uses of Loyalty*. Princeton, 1983, lk. 11.

¹² G. R. Morrow. *Plato and Greek Slavery*. – *Mind. New Series*, 48 (1939), lk. 189; S. Knoch. *Sklavenfürsorge im Römischen Reich. Formen und Motive*. Hildesheim, Zürich, New York, 2005, lk. 60.

¹³ Platon. *NOMON Z-IB. Gesetze Buch VII–XII*. Bearbeitet v. K. Schöpsdau (*Platon Werke in acht Bänden Griechisch und Deutsch*, VIII, 2). Darmstadt, 1990, XI, 914e (lk. 354–355).

¹⁴ Vt. S. Knoch. *Sklavenfürsorge*, lk. 52.

¹⁵ M. Porci Catonis. *De agri cultura, liber M. Terenti Varronis rerum rusticarum. Libri tres. Ex recensione Henrici Keilii*. Vol. I. Lipsiae, 1884, lk. 16–17.

¹⁶ S. Knoch. *Sklavenfürsorge*, lk. 60.

¹⁷ H. Bellen. *Studien zur Sklavenflucht im Römischen Kaiserreich*. (Forschungen zur antiken Sklaverei, Bd. 4). Wiesbaden, 1971, lk. 29–30; S. Knoch. *Sklavenfürsorge*, lk. 78.

¹⁸ Platon. *NOMON A-Z. Gesetze Buch VI*, 777e (lk. 412–413).

mist ilma põhjusest (*sine causa*).¹⁹ Ühes sellega hakati üha enam orja tahtlikku ja põhjusest tapmist käsutama mõrvana, seevastu orja surm põhjendatud kodukari tagajärjel ei liigitunud kuriteoks.²⁰ Igal juhul jäid Vana-Kreekas ja -Roomas orjade distsiplineerimiseks rakendatavad vägivalda piirid, mis mahtusid veel harmooniliste isanda-orja suhete raamidesse, palju avaramaks, kui varauusaegses mõisahärruses saavutasid mõisnikud kunagi oma pärisorjade üle.

Kodukari eesmärk

Eesti- ja Liivimaal põhjendas aadel mõisa kodukari vajalikkust kõige enam vajadusega tagada ühelt poolt üldine heakord ning teisalt sundida talupoegi kuulekusele, mille alla kuulus nii mõisniku korralduste kui ka ettenähtud kohuse täitmine. Üldise retoorika järgi oligi vaja talupoegi vitstega tagant sundida, sest sunni vähenedes hakkaksid nad mässama või muutuksid muud moodi üleannetuks, mis olla nende loomuses.²¹ Juba kroonik Johann Renner põhjendas oma Liivimaa ajaloos talupoegade peksusunni vajadust sellega, et „kui sellist sündi poleks olnud, siis oleksid nad sakslased (keda maal neist arvu poolest vähem oli) kõik maha tapnud”.²² Selliseid selgitusi töid Liivimaa talupoegade kohta ka mitmed 17. sajandi reisikirjade autorid. Näiteks Jan J. Strauss (Struys) märkis talupoegade julma kohtlemise kohta Liivimaal, et

selle rahvaga leebem ringikäimine või üldse reeglite ja seaduste kaotamine võiks põhjustada maal suurt korralagedust ja tüli.²³

Mõisa möödapääsmatu ülesanne – valvata rangelt oma talurahva üle – tulenes aadli hinnangul veel ka talupoegade püsivast ärakargamise soovist. Korduvalt on Liivimaa mõisnikkond rõhutanud, et talupoegadega leebem ümberkäimine tooks endaga kaasa maa tühjaks jooksmise. 1727. aastal tõdesid seda Liivimaal resideerivad maanõunikud: „Igapäevane kogemus ja lugematud näited kinnitavad, et pärisorjad nagu orjad (*die Leibeigene als Sklaven*) kalduvad vägagi pagemisele, nagu ka meie Liivimaa pärustalupojad, kui nad tunnevad veel vaga ja leebet valitsemist, tavatsevad kõigest hoolimata sageli üleannetusest põgeneda.”²⁴

Aadli üldine hoiak talupoegade suhtes oli igati kodukari rakendamisele altis. Mõisnikkonna järjepidev frustratsioon hoiak oma talupoegade suhtes on allikates väga domineeriv. Talupojad valmistasid mõisnikele peavalu oma tõrksuse, valelikkuse, ebapiisava kuulekuse, laiskuse ja tänamatusega. Rääkimata nendest kordadest, kui talupojad pagesid, hakkasid vastu, esitasid ametivõimudele „alusetuid” kaebusi, ei tasunud ettenähtud andameid. Kõike seda sai korrigeerida suuresti ainult peksuga. Laialdane arusaam oli, et talupoegi peabki tagant sundima, muidu nad ei teeks üldse midagi ja ainult logeleksid, jooksid ja rikuksid korda. Ainult järeleandmatu rangus ja range kord suutvat talupoegi

¹⁹ H. Bellen. Studien zur Sklavenflucht, lk. 19. – Bellen viitab tabavalt näiteks Rooma õiguse kohtadele: Gai. inst. 1,53; Dig. 1,6,1,2; Inst. 1,8,2, CTh 9,12,2.

²⁰ W. W. Buckland. The Roman Law of slavery. The condition of the slave in private law from Augustus to Justinian. Cambridge, 1908, lk. 2, 36–38; A. Watson. Roman slave law. Baltimore, 1987, lk. 120–121. Sama printsiip oli hiljem kehtiv ka Ameerika lõunaosariikide seadustes, vt.: Andrew Fede. Legitimized violent slave abuse in the American South, 1619–1865. A case study of law and social change in six southern states. – The American Journal of Legal History, 29 (1985), nr. 2, lk. 118.

²¹ See kujutelm polnud levinud mitte ainult Liivimaal, vaid laiemalt kesk- ja varauusaegses Euroopas robustse talurahva kohta, vt.: P. Freedman. Images of the medieval peasant. Stanford, 1999, lk. 291–292.

²² Johann Renner's Livländische Historien. Hrsg. v. R. Hausmann, K. Höhlbaum. Göttingen, 1876, lk. 9.

²³ J. J. Strauss. Sehr schwere, wiederwertige und Denkwürdige Reysen. [– – –] Aus dem Holländischen übersetzt von A. M[üller], Amsterdam, 1678, lk. 66; vt. samuti: J.-A. v. Brand. Reysen durch die Marck Brandenburg, Preussen, Churland, Liefland [– – –]. Wesel, 1702, lk. 136; A. Olearius. Uus Pärsia reisikiri. Tlk. Ivar Leimus. Tallinn, 1996, lk. 127.

²⁴ G. Wihgrabs. Die rechtliche Lage der livländischen Bauern in der ersten Hälfte des XVIII. Jahrhunderts. Materialiensammlung aus dem Archiv der ehemaligen livländischen Ritterschaft nebst Ergänzungen, 1. Teil. Riga, 1927, nr. 123.

kuulekate ja töövõimelistena hoida.²⁵ Need põhiseisukohad talupoegade kodukari rakedamise vajalikkusest püsisid Balti aadli selgitustes praktiliselt muutumatuna vähemalt 16. sajandist kuni 19. sajandi esimese pooleni.²⁶

Mõisnikkonna seisukoha järgi oli täiesti põhjendatud talupojale ihunuhtluse jagamine väiksemagi vasturääkimise eest. Veelgi enam pahandas mõisnikke talupoegade jultumus esitada kaebusi ametivõimudele. Kui Gaujiena (Adsel) talupoeg Matte Hans kaebas Liivimaa kindralkubernerile ülekohutuse 18 paari vitse üle, siis vastas selle peale mõisarentnik, et tegelikult sai too talupoeg kodukari korras (*Hausdisciplin*) ainult kolm paari vitsu, mis oli kooskõlas nii pärushärra kui maakohtuniku korraldustega, kuid tegeklukuses olla see talupoeg tõesti ära teeninud palju enam vitsu, et kõrvaldada tema valelikkust ja upsakust.²⁷ Talupoegade kaebuste puhul püüdsid mõisnikud alati kinnitada, et alusetult pole talupojad kunagi karistada saanud.²⁸ Kui Nehatu talupoeg 1695. aastal kaebas ametivõimudele, et mõne aasta eest oli mõisa rentnik teda „ilma põhjusest“ nii julmalt mõisas peksta lasknud, et teda tuli härjaga koju vedada, siis rentnik Feurich Fersen eitas seda – tema polevat „mitte kunagi ilma põhjusest oma renditalupoegade vastu karistusi määranud“.²⁹

Talupoegade-poolseid kaebusi korralise kodukari saamise kohta mõisas leiab õigupoolest allikmaterjalis napilt. Igasuguse füüsilise kohtlemise pärast lihtsalt ei kaevatud. Kirjeldusi kodukari korras nuhelda saamisest kohtab talupoegade ütlustes enamasti ainult neil kordadel, kui karistamine oli läinud üle piiri või kui saadud karistust tunnetati ebaõiglasena. Näiteks Astijärve pastoraaditalupoeg Kalnensch Jahn kirjeldas 1696. aastal drastilisemate näidetena pastor Johann Friedrich Buchmani kodukari praktikaid. Ta pidas ülekohtuseks, et tema noorim poeg oli saanud armetult vitsu ainult selle eest, et oli korraks jätnud tema passida jäetud hobused valveta. Talgute ajal nimelt olla alati olnud kombeks, et kaks talupoissi pidid jääma hobuseid vaatama. Tema poeg oli aga tulnud just sellel hetkel teiste juurde juua küsima, kui ka teine poiss oli valvepostilt natukeseks lahkunud, millest oli pastor saanud teada, kuigi hobustega midagi ei juhtunud.³⁰

Talupoegadel muidugi puudus mõisa poolt antud täpne eeskiri, mille rikkumise eest ootas kodukari korras karistus. Selline „kodukord“ oli tunnetatav ja isereguleeruv. 1649. aastal kirjutas Erik Oxenstierna oma Liivimaa valduste osas ette, et kodukari alla kuuluvad trahvid, mida on vaja talupoegadele määrata laisa töö, sõnakuulmatuse ja anda-

²⁵ Nt.: N. T. Ueber die neuerlich begründete Bauernfreiheit in den russischen Ostseeprovinzen. – Hermes oder kritisches Jahrbuch der Literatur, 11 (1821), 3. St., lk. 87. Vrd. D. B. Davis. The problem of slavery, lk. 394. Preisimaal suurt tähelepanu saanud Christian Garve kirjeldus pärisorise talurahva iseloomust toob selle kohta saksa vanasõna: „Wenn der Bauer nicht muß, so rührt er weder Hand noch Fuß“ [Kui talupoeg ei pea, siis ei liiguta ta kätt ega jalga]: Ch. Garve. Uider den Charakter der Bauern und ihr Verhältniß gegen die Gutsherrn und gegen die Regierung. Frankfurt und Leipzig, 1790, lk. 22.

²⁶ Vt. ka: L. A. Loone. Krest'janskij vopros v obščestvennoj mysli Pribaltiki v konce XVIII i načale XIX v. – Materialy po istorii sel'skogo hozjajstva i krest'janstva SSSR. Sbornik V. Moskva, 1962, lk. 210–211; vrd. L. Enders. Emanzipation der Agrargesellschaft im 18. Jahrhundert – Trends und Gegentrends in der Mark Brandenburg. – Konflikt und Kontrolle in Gutsherrschaftsgesellschaften. Über Resistenz- und Herrschaftsverhalten in ländlichen Sozialgebilden der Frühen Neuzeit. Hrsg. v. J. Peters, (Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte, 120), Göttingen, 1995, lk. 425.

²⁷ EAA, f. 278, n. 1, s. XVI-3a, l. 5, 12–12p (Gaujiena talupoegade kaebuste uurimisprotokoll, 1645–1646).

²⁸ Nt. Kirdalu pärushärra Wilhelm Johan Taube vastas Eestimaa kindralkubernerile tema vastu esitatud talupoegade kaebuste vastuseks, et ta võib täie mõistuse ja südame juures vanduda, et ta pole kunagi oma talupoegi alusetult trahvinud: „Weilen ich aber in meinem Herzen und gewissen versichert bin, daß ich diesen meinen Bauern niemahlen ungebührlicher weyse gestraffet“: EAA, f. 1, n. 2, s. 579, l. 22–23p (Wilhelm Johan Taube Eestimaa kindralkubernerile, 16.08.1697).

²⁹ EAA, f. 1, n. 2, s. 738, l. 20p (Eestimaa ökonoomiaivalitsuse protokoll, 07.05.1695).

³⁰ EAA, f. 915. n. 1, s. 299, l. 21p (Burtneki pastoraaditalupoeg Kalnensch Jahn Liivimaa kindralkubernerile, 18.09.1696).

mite mitteõiendamise eest.³¹ Mõisavalitsejal oli aga keelatud määrata rasket ihunuhtlust või rahatrahve talupoegadele nende omavaheliste löömingute pärast. Viimaste juhtumite korral pidi opman püüdma osapooli lepitada või äärmisel juhul asja maakohtusse andma.³² 17. sajandil Raasiku mõisavalitsejale väljastatud dateerimata instruksioonis on eksimuse eest kodukari korras karistamise kohana nõutud (ilmselt avalikkuse eesmärgil) kindlasti mõisa ja mitte talupoja talu (*auf dem Hofe straffen, durchaus nicht in seinem Gesinde*). Samas aga pidi ihunuhtlus olema kõige eelistatumaks karistusviisiks, mida ei tohtinud asendada raha või loomadega.³³ Viimati nimetatud printsipi kinnipidamist on 17. sajandil nõudnud ka ametivõimud. Kui näiteks 1699. aastal kaebas Tori talupoeg kindralkubernerile, et mõisarentnik oli temalt kolmel korral võtnud väikeste eksimuste eest (nt. et ta oli olnud pulmas ega jõudnud seetõttu nii kiiresti mõisa, kui teda nõuti) ühe lamba, siis selle peale nõudis kreisifoogt, et „kuna on lubamatu ühelt kuninga talupojalt tema sõnakuulmatuse tõttu kariloomi ära võtta, vaid ta selle eest peab saama tavapäraselt kodukari (*mit gewöhnlicher Hauß disciplin*), siis on kohustatud pr. assessor kaebajale need kolm lammast restitueerima.”³⁴

Tavapärase mõisa kodukari alla tuleb lugeda ka opmanite ja iseäranis kubjaste poolt vahetuid talupoegade sundimisi, mille juures kasutati sageli füüsilist jõudu. Kupja ülesanne oli teatavasti jälgida talupoegade ettenähtud kohustuste ja teotöö edenemist.

Kui ta leidis kedagi mitte piisava hoolsusega töötavat, siis võis ta neid lüüa. Näiteks 1696. aastal tuli Päidla kubjas Hollandes Clas teoliste kevadkülvil mõisapõllule vaatama. Üks teoline ei kündnud aga temale kätte mõõdetud maad niimoodi, nagu ette nähtud. Selle peale oli kubjas teda manitsenud paremini kündma, kui pekka ei taha saada (*du Allter pflüge beßer oder du wirst schlägen kriegten*). Mees aga kündnud sama kehvasti edasi, mille peale kubjas teda esmalt kaks korda löönud raudotsaga piitsaga üle õlgade, mille peale too kukkunud istukile maha. Kui ta teda aga seejärel kolmas kord löönud, siis oli teoline kohe üles tõusnud ja kündnud kogu päeva lõpuni.³⁵ Kui 1682. aastal oli Paasvere talupoeg Kurroko Mart tunginud kupjale kallale, sest see oli tema poega löönud, siis tunnistajatena üles antud teised talupojad selgitasid, et kubjas oli poissi löönud nagu tema ametiga lubatud (*wie sein Ampt sey*).³⁶ Samamoodi on käskude mittetäitmise eest ja talupoegade mõisatöö juures hoope (nt. kepiga) jaganud ka mõisavalitsejad.³⁷ Näiteks Kurista talupoeg Sarrika Jürri sai tunnistajate sõnul mõisavalitseja käest toobrivitsaga mitu hoopki pähe ja suguelundite pihta, kuna oli hilinenud ettenähtud mõisa vahipidamisele.³⁸

Kodukari piiride ületamine

Nii 17. sajandi kohtumaterjalist kui ka talupoegade kaebekirjadest ametivõimudele tuleb hulgaliselt välja kirjeldusi talupoegade

³¹ E. Dunsdorfs. Uksenšernas Vidzemes muižu saimniecības grāmatas 1624.–1654. Rīgā, 1935, lk. 168; vt. ka A. Soom. Der Herrenhof, lk. 11, 15. Sarnaselt käis Venemaa sisekubermangudes 17.–19. sajandil tavapärase mõisa kodukari korras karistamise alla talupoegade nahutamine varguste, ebakuulekuse, moraaltuse, joomise, kehvade töö, andamite ja maksude tasumata jätmise, pagemise, metsavarguste, mõisnike pahandamise ja laiskuse eest: P. Kolchin. Unfree Labor, lk. 75, 121.

³² E. Dunsdorfs. Uksenšernas Vidzemes, lk. 168.

³³ TRÜ KHO, f. 152, s. 122, l. 158 (Instruktion vor den Amtman N. N. auf Rasijck, A. Soomi ärakiri).

³⁴ EAA, f. 278, n. 1, s. XVI-44e, l. 11–13p (Tori talupoegade kaebekiri kindralkubernerile, 29.08.1699); samas, l. 19 (Inkvisitsiooniprotokoll Tori, 26.10.1699). Selle kaasuse lõpetuseks on protokollis märgitud, et sellega jäi kaebaja rahule: „Hiemit war Kläger gäntzlich zu frieden und erhielt seine dimission”.

³⁵ EAA, f. 914, n. 1, s. 22, l. 284 (Tartu maakohtu protokoll, 19.06.1696).

³⁶ EAA, f. 862, n. 1, s. 2229, l. 1p–2 (Viru-Järva vasallikohtu inkvisitsiooniprotokoll, 23.02.1682).

³⁷ Nt. EAA, f. 2, n. 2, s. 1072, l. 5 (Mõisavalitseja H. H. Schurmann Tallinna linnusekohtule, 14.01.1692); EAA, f. 914, n. 1, s. 20, l. 106p (Tartu maakohtu protokoll, 25.06.1694).

³⁸ EAA, f. 914, n. 1, s. 22, l. 211 (Tartu maakohtu protocollum causarum criminalium, 28.05.1696).

julmast kohtlemisest mõisas, mis kuidagi ei mahtunud lubatud kodukari raamidesse. Talupoegade äärmiselt julma peksmist või koguni surnuks piinamist ei pidanud aktsepteeritavaks isegi mitte paternalistliku pärisorjuse ägedad apoloogid. Rõhutati, et mitte kõik mõisnikud pole türannid, vaid paraku leidub mõisnikkonna seas üksikuid oma võimu kuritarvitajaid.³⁹ 19. sajandi alguses möönis tuline pärisorjuslike suhete kaitsja Hermann Friedrich Tiebe, et aadli hulgas esineb tõesti türannlike ja barbaarseid mõisnikke, kes oma julmuse ja vägivaldaga lähevad üle igasuguste piiride, kuid sellegipoolest ei tohi üksikute mõisnike kuritegusid üldistada kogu aadli kohta. Selliseid julmureid esinevat Liivimaal kolm kuni neli kahekümne aasta jooksul.⁴⁰ Seega, igatahes kirjasõnas aadel tavapäraselt kodukari ületavat talupoegade vägivaldset kohtlemist heaks ei kiitnud.⁴¹

Eesti- ja Liivimaal polnud kuidagi aktsepteeritav ka talupoegade karistamine või kodukari korras korralekutsumine piinamise teel. See tähendab, et talupoegade otsest piinamist karistus- ja sunnivahendina, nagu seda esines näiteks Ameerika orjuse puhul,⁴² Eesti- ja Liivimaal üldiselt ei praktiseeritud. Selle kohta puuduvad vähemalt lähemad tõendid, kui mitte arvestada piinarikkaks muutunud vangistusi, pakkudes viibimisi vms. 1693. aastal jõudis Tallinna linnusekohtu ette süüdistus, mille järgi Ervita mõisavalitseja Peter Triebener oli koos mõisakokaga käinud piinavalt ümber kahe Ervita talupojaga, keda mõis kahtlustas mõisatallist ja -aidast toime pandud vargustega. Need talupojad olid mõisa toodud ja mitte ainult et üle seitsme nädala külmas vangis

hoitud, vaid mõisavalitseja ja -kokk olid sidunud neil korduvalt käed selja taha ning neid selg ees käsipidi üles riputanud ja peksnud. Mõlemad talupojad jäid aga täielikult eitama oma süüd nendes vargustes. Lõpuks olid ühel õhtusel ajal (küünlapäeval 1693) vangid uuesti üles tõmmatud, et nad lebada, istuda ja seega ka magada ei saaks. Seekord peksid neid nii mõisavalitseja kui iseäranis kokk suurte puuhalgudega. Lahkudes olid nad käskinud mõisa vahisulast, et see jääks neid kahte ülesriputatud valvama. Sel ajal, kui mõisavaht oli läinud mujale, suri esmalt üks talupoegadest, ja kui vahisulane poleks õigel ajal tagasi tulnud ja teist, juba kanget ja teadvuseta talupoega, alla võtnud ja veega värskendanud, oleks surnud ka tema. Oma süüdistuses nimetas Eestimaa fiskaal Johan Christoph Droummer sellist talupoegade surmaga lõppenud vangistust ja piinamist „erakordseks ja ennekuulmatuks” (*extraordinaire und nicht erhöret*), mille eest ta nõudis mõlemale kohtulikku karistust.⁴³ Kas talupojad ka tegelikult varguses süüdi olid ja seetõttu vähemalt põhjendatult vangistatud olid, see ei puutunud enam üldse asjasse. Mõisavalitseja Triebener aga kaitses ennast selgitusega, et see kõik oli olnud tema isanda mõisahärra korraldus, mida ta oli lihtsalt täitnud, ning viimase peksmise juures olla tema pigem kokka manitsenud, et too liialt ei lööks.⁴⁴

Seoses mõisa vägivaldaga on talupojad väga palju kaevanud mõisnike äkiliste ja isiklike kallalekargamiste üle. Tegemist oli talupoegade kodukari piirimail oleva karistamisega, mida võiks nimetada mõisnike nn. ekspromptvägivallaks. See oli nii tavapärane, et seda on põhjendatud liigitada lausa omaette

³⁹ Nt. G. Strigenicius. Diluvium, das ist Auslegung der schrecklichen und doch zugleich auch tröstlichen Historien der Sündflut. In 100 Predigten. Leipzig, 1613. – Günther Franz (Hg.). Quellen zur Geschichte des deutschen Bauernstandes in der Neuzeit. (Ausgewählte Quellen zur deutschen Geschichte der Neuzeit, 11.) München, Wien, 1963, nr. 44; A. Fritsch. Nobilis Peccans, sive tractatus De Peccatis Nobilium [– – –]. Norimbergae, 1685, lk. 51–53.

⁴⁰ Nachtrag zu Lief- und Esthlands Ehrenrettung oder die Todten Lieflands stehen gegen Herrn Merkel auf. Hrsg. v. H. Fr. Tiebe. Halle, 1805, lk. 75–76.

⁴¹ Vt. ka H. W. Whelan. Adapting to Modernity. Family, Caste and Capitalism among the Baltic German Nobility. (Ostmitteleuropa in Vergangenheit und Gegenwart; 22.) Köln, Weimar, Wien, 1999, lk. 47.

⁴² W. Goodell. The American slave code in theory and practice: its distinctive features shown by its statutes, judicial decisions, & illustrative facts. London, [1853], lk. 147–148, 202–203, 206–208, 364.

⁴³ EAA, f. 2, n. 2, s. 1209, l. 1–2 (Fiskaal Joh. Ch. Droummer Tallinna linnusekohtule, 19.02.1693).

⁴⁴ Samas, l. 3–5 (Peter Triebener, Tallinna linnusekohtule, dateerimata, 1693).

mõisa karistusmeetmeks. Ekspromptvägivalla kaasusteks võib pidada neid juhtumeid, kui mõisnik (enamasti omaenese käega) tungis talupojale kallale, lüües teda käe, kepi, piitsa või muu kätte juhtunud esemega oma pahameele märgiks. 1699. aastal kaebas Seidla kubjas, et mõisavalitseja ründas teda koguni hellebardiga, mis tuleb välja ka mõisavalitseja tunnistusest.⁴⁵ Reeglina toimusid sellised juhtumid mõisniku ja talupoja otsese kontakti käigus. Talupoegade vasturääkimine mõisnikule, ninakus või mittepiisav alandlikkus võisid lõppeda ekspromptvägivallaga. Kui näiteks Koitjärve Tönnies Thomassoni naine läks oma lapse pärast mõisniku juurde paluma, kes viibis parasjagu kiriku juures preestrimajas, siis sai ta hårda palumise vastuseks mõisnikult hoopis kõrvakiilu. Vaevalt et see põhjustas naisele valusaid kannatusi, kuid see füüsiline kontakt oli siiski nii ülekohtune, et seda sooviti muude kaebuste hulgas ette kanda kuningale.⁴⁶ Mõisnikud on mõisa paluma tulnud talupoegadele ka koeri kallale ässitanud.⁴⁷ Mõisnikke oleks pidanud muidugi kammitsema nende enda väärikus, mis taganuks nende autoriteedi,⁴⁸ kuid reaalsuses suutsid talupojad näiliselt väga lihtsalt mõisnikke endast välja viia ning hārda näitas oma autoriteeti hoopis talupoegade ründamisega.

Kõige enam leidub talupoegade kaebusi (nii ekspromptvägivalla kui üldse julma kohtlemise üle) just mõisavalitsejate vastu. Mõisavalitsejaga olid talupoegade suhted muidugi ka palju vahetumad ja argisemad kui pärushärrade või rentnikega. 1684. aastal avaldas Nabala talupoja Karibergi Hansu vend

kuninglikule uurimiskomisjonile veendumust, et mõisavalitseja polnud tema venda Hansu karbatsiga (*mit der Carbatschen, welche am Ende mit eißernen Nageln durchgeschlagen gewesen*) surnuks peksnud mitte selle pärast, et too oli läinud mõisavalitseja jutule temalt varastatud hobuse kaebusega, vaid seepärast, et mõisavalitsejal oli „vana viha” tema vastu.⁴⁹

Siiski on ka aadel ja pärushärrad talupoegadega kontaktide korral nendele äkiliselt ja lubamatute vahenditega kallale karanud. Näiteks 1692. aastal selgitas Hinrich von Völckersahm Tallinna linnusekohtule, miks ta oli niimoodi endast välja läinud, et oli haaranud talupoja vastu lausa mõõga. Nimelt oli talupoeg Weski Tomase poeg Peetri kiriku ees tema sulaste ja paljude teiste juuresolekul „ilma mingi põhjuse” kõlvatult tema üle naljatlenud, teda väljamõeldud hüüdnimega pilganud ja tema ausat nime alandanud. Kui see oli temale sealsamas ette kantud, siis oli ta esmalt ühe kepiiga sellele talupojale paar hoopu andnud ning „teistele hirmutamiseks” ka ühe korra mõõga seljaga virutanud, kuid mitte torganud.⁵⁰

Teisalt mitte iga mõisniku pahandamine ei toonud kaasa kohest füüsilist vägivalda, vaid palju on selliseid talupoegade ütlusi, kus nad kirjeldavad mõisniku ähvardusi, alandusi ja sõimu, millega on nende palved või mõisniku poole pöördumised mõisas lõppenud. Tegemist oli nn. suulise ehk vaimse vägivallaga talupoegade kallal.⁵¹ Mõisniku ähvardused on selgelt mõisa vägivalla osa, mis otseselt ei kuulunud paternalistliku kodukari raamidesse. Mõisnikud on pahameele alla sattunud

⁴⁵ EAA, f. 2, n. 2, s. 36, l. 50p–51 (Tallinna linnusekohtu protokoll, 10.02.1699).

⁴⁶ EAA, f. 861, n. 1, s. 1887, l. 11–12 (Tönnis Thomasson kuningale, 14.04.1694).

⁴⁷ Vt. L. Leesment. Kihnu võimukandjate protsessid Rootsi aja lõpust. – Ajalooline Ajakiri 1931, lk. 50.

⁴⁸ Vrd. W. V. Harris. Restraining Rage. The Ideology of Anger Control in Classical Antiquity. Harvard, 2001, lk. 317–320.

⁴⁹ EAA, f. 854, n. 1, s. 113, l. 43–43p (Väljavõte kuningliku komisjoni inkvisitsiooniprotokollist Kuimetsa ja Nabala talupoegade kaebuste asjus, 18.12.1684).

⁵⁰ EAA, f. 2, n. 2, s. 1136, l. 1 (Hinrich von Völckersahm Tallinna linnusekohtule, 19.01.1692). Võrdluseks sai aga näiteks Saha talupoeg 1696. aastal oma mõisavalitsejat kiriku juures sõimamise (*gescholten*) eest lihtsalt (kodukari korras) vitsa: EAA, f. 858, n. 2, s. 3874, pagineerimata (Harju vasallikohtu protokoll, 04.02.1696).

⁵¹ Vajadust pärisorjuslikes suhetes tematiseerida füüsilise vägivalla kõrval ka ähvardusi, mis täitsid distsiplineerivat rolli, on rõhutanud: S. Göttsh. „Alle für einen Mann...”. Leibeigene und Widerständigkeit in Schleswig-Holstein im 18. Jahrhundert. Neumünster, 1991, lk. 179.

talupoegi sõimanud,⁵² lubanud koerte või sigade ette visata,⁵³ ähvardanud pähe lasta püstoliga,⁵⁴ läbi torgata mõõgaga⁵⁵ või heita vangiahelatesse.⁵⁶ Näiteks 1684. aastal kaebas Nabala vana mölder Loba Pertil, et mõisavalitseja oli ähvardanud teda kaelaraudadesse panemise ja piitsutamisega, kui ta ei suuda ettenähtud teolisi mõisa saata. Nimelt oli mõisavalitseja ühel päeval nõudnud temalt koguni viit teolist, kuid temal olnud talus tööväimehisi mehi ainult neli. Selle peale oligi mõisavalitseja saatnud talle koju „kaelaraua (*ein Halßeißen*), millega ta muidu vargaid karistab”, ja lubanud ta vangistada, kui ta ei anna viiendat teolist.⁵⁷ Mõisast saadud ähvardusi on talupojad tõesti kartnud ja nende üle kaevanud, mis näitab hirmu mõisniku pahameele ja võimalike julmade karistusmeetmete ees.

Tapmisjuhtumid

Ida-Euroopa pärisorjuse selgeks jooneks oli mõisnikel puuduv õigus oma pärisorje tappa või surma mõista. Kuramaal keelasid pärisorjade surmanuhtlusega karistamise otsesõnu 1617. aasta Poola komisjoni koostatud statuudid Kuramaa ja Semgali aadlile, millest sai peamine normatiivne alus talupoegade pärisorjuse kohta.⁵⁸ Eesti- ja Liivimaal puudus samuti mõisnikel oma talupoegade tapmise või surmamõistmise õigus. Siiski polnud seda keeldu kuskil seadusaktis otseselt välja kirjutatud. 1739. aasta deklaratsioonis selgitab parun von Rosen, et kui Sigismund Augusti ja Karl

IX privileegid kinnitasid Liivimaa aadli täielikku tsiviil- ja kaelakohtu võimu, siis seejärel rüütelkond loobus „oma vabal tahtel” sellest õigusest oma talupoegade üle, misjärel läks surmanuhtluse määramise õigus nii kroonukui ka eramõisate osas üle kroonukohtutele.⁵⁹ Astaf von Transehe-Roseneck märgib, et esmakordselt fikseeriti Liivimaal mõisnike tsiviil- ja kriminaalkohtuvõimu piirangud ning kaotati mõisnike seni kehtinud *jus vitae ac necis* Rootsi võimuperioodi algusega ja täpselt 1632. aasta maakohutreglemendiga.⁶⁰ Paraku ei võimalda 17. sajandi Eesti- ja Liivimaa allikmaterjal piisavalt aredalt selgitada, kas ja kuivõrd aadel tegelikult mõistis talupoja surnukspeksu hukka ning kas oleks soovitud siiski näha ka selles osas täielikku võimutäiust oma pärisorjade üle.

Kui Roomas ja Ameerikas oli orja tapmise uurimisel oluline aspekt, kas see oli sooritatud pelgalt halvast kavatsusest (*malo animo*) või suri talupoeg *bona fide* karistamise tulemusel (mida mõlemat oli küll pea võimatu tõestada), siis Eesti- ja Liivimaal ei käinud kohtulikud debaadid pea kunagi selle üle, kas surmaga lõppenud toorutsemine oli toimunud põhjusega või mitte. Kohtulikult on küll tähelepanu pööratud, kas talupojad olid surnud (karistamise käigus) kodukari tagajärjel või oli tegemist otsese mõrvamisega, kuid seda huvipunkti, kas tegemist oli tahtliku või ettekatsemata tapmisega. Katrin Kello on osutanud, et 1792. aastal deklareeris Rakvere kreisikohtus mõisniku advokaat Overlach otseselt, et Eestimaa ei ole võimalik rakendada Rooma õigust, sest

⁵² Nt. TÜR KHO, f. 152, s. 129 (Causse Claes Eestimaa kuberner Bengt Hornile, 23.05.1662, A. Soomi ärakiri).

⁵³ Nt. EAA, f. 861, n. 1, s. 1887, l. 17–63p (Harju vasallikohtu uurimisprotokoll Koitjärve talupoja Tonnie Thomassoni asjas pärushärra Georg Cornelius Grisingern, 27.09.1694).

⁵⁴ Nt. EAA, f. 854, n. 1, s. 113, l. 41, 45p–46 (Väljavõte kuningliku komisjoni inkvisitsiooniprotokollist Kuimetsa ja Nabala talupoegade kaebuste asjus, 18.12.1684 ja 07.01.1685).

⁵⁵ Nt. EAA 278-1-XVI-3a, l. 5 (Gaujiena talupoegade kaebuste uurimisprotokoll, 1645–1646).

⁵⁶ Nt. EAA, f. 278, n. 1, s. XVI-34a, l. 65 (Tartu maakohut inkvisitsiooniprotokoll, 18.02.1689).

⁵⁷ EAA, f. 854, n. 1, s. 113, l. 44p (Väljavõte kuningliku komisjoni inkvisitsiooniprotokollist Kuimetsa ja Nabala talupoegade kaebuste asjus, 18.12.1684).

⁵⁸ Art. 62: *Niemand soll seinen Leibeigenen mit Lebensstrafe belegen, ohne desfalls ein Gericht niedergesetzt zu haben, bey Strafe von hundert Gulden* (Kurländische Statuten, oder Rechte und Gesetze für den Adel in den Herzogthümern Kurland und Semgallen, vom Jahre 1617. Übersetzt v. H. L. Birkel. Mitau, 1804, lk. 54–55).

⁵⁹ J. Vigrabs. Die Rosensche Deklaration vom Jahre 1739. Ein Beitrag zur Geschichte der Leibeigenschaft in Livland und Estland. Tartu 1937, lk. 46*.

⁶⁰ A. v. Transehe-Roseneck. Gutsherr und Bauer in Livland im 17. und 18. Jahrhundert. Strassburg, 1890, lk. 13.

meie isandail pole õigust oma pärisorje tappa – pärisorja elu kuuluvat nendesamade seaduste alla, mille alla vabade oma.⁶¹

Riigi poolt vaadates oli talupoja tapmine kaheldamatult kriminaalkuritegu. Siiski, 17. sajandi Eesti- ja Liivimaa kohtupraktikas talupoegade surmade (iseäranis ettekavatsemata tapmist) eest määratud karistused olid väga kõikuvad ja pigem leebed või kaudsed. 17. sajandil oli tapmise eest ette nähtud tavapäraseks karistuseks surmanuhtlus.⁶² Ühtegi mõisnikku aga talupoja tapmise eest pole Eesti- ja Liivimaal 17. sajandil teadaolevalt hukatud. Kõige äärmuslikumaks juhtumiks võib pidada ooberstleitnant Gustav von Knorringu kaastust 1664. aastast, kes mõisteti kohtu poolt surma, kuna oli maha lasknud oma renditalupoja. Selle peale Knorring pages pakku ja tema naine Barbara von Hülßen palus kuningalt armu. Karl XI eestkostevalitsus koheselt seda palvet ei rahuldanud, vaid lasi Eestimaa kindralkuberneril Bengt Hornil asjaolusid veel selgitada ja osapooli (hagejaks oli nähtavasti rendimõisa pärusomanik) parimal viisil lepitada.⁶³ Ilmselt saigi Gustav von Knorring lõpuks armu, kuna Eestimaa kohtumaterjalis figureerib ta tsiviilkaasustega veel 1660. aastate lõpus ja 1670. aastatel.⁶⁴

Igal juhul on mõisnikke 17. sajandil talupoegade kallal vägivaldsemise eest karistatud, kuid peamiselt rahatrahvidega. Kõige selgemad olidki need kaasused, kui mõisnik oli surnuks lõõnud võõra talupoja. Näiteks määras 1652. aastal Eestimaa ülemmaakohus 80 riigitaalri suuruse rahatrahvi Gus-

tav Helffreichtenile, millele lisaks pidi ta maksma 15 riigitaalrit tema käe läbi kannatanud võõrale talupojale valurahaks. Nimelt oli Helffreichten tunginud oma ratsu seljas talupoeg Jochimi tallu (mis kuulus krahv Leonhard Terßensohni mõisa alla) ja peksnud tekkinud rüseluse tulemusena talupoega nii, et see „sinine ja pruun olnud”.⁶⁵

Mõisnikke on ka endi talupoegade otsese tapmise eest kohtu poolt süüdi mõistetud. Näiteks määras 1704. aastal Eestimaa ülemmaakohus Kandle mõisnikule Henrich zur Mühlenile trahvi 20 riigitaalrit Haljala kiriku heaks (lisaks 15 riigitaalrit kohtukulude katteks), sest too oli püstolist surmavalt haavanud mõisa sulast Jahni. Trahvisumma mõõdukust põhjendas kohus sellega, et tegemist polnud tahtliku tapmisega (*homicidio voluntario*), vaid pigem enese- ja korrakaitsega.⁶⁶

Palju ebaselgemateks kaasusteks kujunesid aga need talupoegade tapmisjuhtumid, kui talupoeg oli surnud peksukaristuse tulemusel. Pealegi, tuleb arvestada, et kodukari korras karistamist viisid täide enamasti mitte mõisnikud ise, vaid talupojad või mõisaametnikud. Seega, kui tegu polnud otsese tapmisega, siis kodukari tagajärjel surnud talupoja eest oli mõisnikku väga raske süüdi mõista. Surmaga lõppenud karistamise eest sai otseseks süüdlaseks pidada ju selle täideviijat, sest vaevalt et mõisnik oli kodukari korras selgesõnaliselt käskinud kedagi tappa või surnuks peksta.⁶⁷ Kodukari täideviijateks olid kõige rohkem kupjad või mõisasulased.⁶⁸ Ühest 1701. aasta juurdlusprotokollist Türi-Alliku kroonutalu-

⁶¹ K. Kello. Isikliku sõltuvuse piirid ja tunnused 18. sajandi Liivi- ja Eestimaal (päruskuuluvuse teket või muutumist käsitlevate kohtuotsuste põhjal). Magistritöö. Tartu, 2003 (käsikiri Tartu Ülikooli Raamatukogus), lk. 95.

⁶² Nagu nt. Viru-Järva vasallikohtu otsuses Paasvere talupojale: „ist Er in die ordinarie-Straff der Todtschläger verfallen, undt wirdt hiermit dahin condempieret, daß Er sich zur Wohl verdienten Straff, andern aber zum Exempel, hinwieder mit dem Schwerdt vom Leben zu Todt gebracht werden soll.” – EAA, f. 862, n. 1, s. 2229, l. 2p (Viru-Järva vasallikohtu otsus, 23.02.1682).

⁶³ Rootsi Riigiarhiiv (= RA), Riksregistraturet (Hedvig Eleonora Eestimaa kindralkuberner Bengt Hornile, 10.09.1664).

⁶⁴ EAA, f. 858, n. 2, s. 624, s. 219, s. 1849, s. 3783.

⁶⁵ EAA, f. 854, n. 2, s. 643, lk. 51–52 (Eestimaa ülemmaakohtu protokoll, 1652).

⁶⁶ Kohtumaterjalist selgub, et Henrich zur Mühlen oli soovinud tema vara röövinud Kandle talupoegi karistada, kuid mõisasulane Jahn tulnud sellele noaga vahele, mispeale läinud Jahni ja zur Mühleni vahel käsikähmluseks nii mõõga kui püstoliga. Lõpuks püstolist tehtud enesekaitseelask polnud mõeldud surmavana, vaid sihitud ainult Jahni puusa, mille tõttu viimane siiski kolm nädalat hiljem suri: EAA, f. 858, n. 1, s. 459, l. 26–28 (Eestimaa Ülemmaakohtu otsus, 24.03.1704).

poegade kaebuste puhul tuleb välja, et ihunuhtluse läbiviijateks olid mõisa kingsepp ja tallimees.⁶⁹ Mõnikord oli peksukaristuse jagajaks siiski ka mõisavalitseja. Suislepa talupoja Wastetallo Jahni kaebuse järgi olid teda peksnud osalt mõisavalitseja, osalt kilter ja osalt tollane tallipoiss Ronni Peter Andres.⁷⁰ Igal juhul näitab Eesti- ja Liivimaa 17. sajandi kohtupraktika, et liiale läinud kodukari eest esitati peamine süüdistus just selle täideviijale. Näiteks mõistis niimoodi 1696. aastal Tartu maakohus pea maharaiumise läbi surma Reola mõisa alla kuulunud Uhti kupja Keiko Hansu, et see oli liigse kodukari käigus (*durch überschrittene Haußdisciplin*) surnuks löönud sama mõisa talupoja, kes oli mõisast varastanud mõned härjad. Ihunuhtluse määramise otsuse oli andnud küll härra, pärast seda, kui talupoeg oli toodud mõisa ja asjaolud välja selgitatud. Maakohus aga leidis, et kubjas oli ihunuhtlust täide viies selgelt ületanud mõisnikult saadud käsku, nii et väga julma ja korduva peksmise tulemusel oli varemalt tugev ja hea tervise juures olnud talupoeg surnud.⁷¹

Veel vähem sai mõisnikke süüdistada neil kordadel, kui kupjad olid tegutsenud üksi, ilma mõisast tulnud otsese käsuta, kuid vastavalt oma ametikohustusele kasutanud vägivalda talupoegade korralekutsumiseks. Näiteks Aruküla mõisa (Raasiku) kubjas Abraham lõi 1697. aastal mõisateole sündimiseks ja ebakuulekuse tõttu puutükiga (*mit*

einen Stück Holtze) Unita Hansu, sest viimane polnud kahest kutses hoolimata ilmunud mõisa tööle. Kaksteist päeva hiljem talupoeg saadud hoopide tagajärjel suri. Tallinna linnusekohtule kinnitas kubjas, et tal oli Unita Hansu karistamiseks olnud kindlasti põhjust (*zur Straffen Ursache gehabt*).⁷² Kuigi kubjas oli tõesti täitnud oma ametikohustust, kuid teinud seda lubamatute sunnimeetmetega, siis määras Tallinna linnusekohus süüalusele kupjale 50 hõbetaalrit trahvi, mille aga kohus kuu aega hiljem Raasiku mõisniku, rittmeister Gustaf Adolph Nierothi taotluse peale asendas 20 paari (s. o. vähemalt 60–80 hoop)⁷³ vitstega.⁷⁴ Üldiselt on aga mõisnikud püüdnud end kupja tegudest selgelt distantseerida ega ole asunud neid kohtu ees kaitsma.⁷⁵

Kui aga mõisnik tõesti oli talupoja julma surnukspeksmist kõrvalt vaadanud, siis võis juba tedagi kuriteos süüaluseks pidada. Nii sattus näiteks 1697. aastal Saaremaal koos kupjaga kohtuliku uurimise alla Reinu mõisa rentnik (reduktsoonieelne omanik) rittmeister Treyden, kelle juuresolekul oli toimunud talupoeg Michele Hansu karistamine sellisel moel (*in seiner Gegenwart so schlagen u. prügeln lassen*), et viimane kahe nädala pärast suri.⁷⁶

Hoolimata sellest, et mõisnikel oli hõlbus talupoegade surmaga lõppenud vägivaldajuhumite eest tõsisemast vastutusest pääseda, on nad kohtuga kaasnenud sehkendusi selgelt peljanud. Näiteks Kurista mõisavalitseja

⁶⁷ Veel 19. sajandi alguses kurtis selle üle ka G. v. Rennenkampf, osutades, et isegi kui mõisahärra on humaanne, õiglane, väärikas, võivad mõisa disponendid ja kupjad talupoegi ikka koertena kohelda: [G. v. Rennenkampf]. *Bemerkungen über die Leibeigenschaft in Liefland und ihre Aufhebung*. Kopenhagen, 1818, lk. 53.

⁶⁸ Nt.: von 2. *Hoffsknechten, deren einer eine Peitsche, der andere einen Prügel gehabt*: EAA, f. 1, n. 2, s. 738, l. 20p (Eestimaa ökonoomiavalituse protokoll, 07.05.1695).

⁶⁹ EAA, f. 1, n. 2, s. 615, l. 140 (Türi-Alliku inkvisitsiooniprotokoll, 20.03.1701). Merkeli publitseeritud 1799. aasta maakohu protokollist Neeruti mõisa kohta selgub, et ihunuhtluse jagajaks oli ühel juhul olnud mõisaõmbleja Jaan: G. Merkel. *Gerichtliches Verhör*, lk. 305–324.

⁷⁰ EAA, f. 915, n. 1, s. 730, l. 2–3 (Wastetallo Jahn asehaldur G. A. Strömfeldtile, 01.02.1709).

⁷¹ EAA, f. 914, n. 1, s. 22, l. 514–516 (Tartu maakohu protokoll, 26.12.1696).

⁷² EAA, f. 2, n. 2, s. 35, l. 28p–29p (Tallinna linnusekohtu protokoll, 10.02.1697).

⁷³ „Vitsapaari” tähenduse kohta vt.: E. Õpik. Talurahva mõisavastane võitlus Eestis (Põhjasõja esimesel poolel 1700–1710). Tallinn, 1964, lk. 30; A. Soom. *Der Herrenhof*, lk. 17.

⁷⁴ EAA, f. 2, n. 2, s. 35, l. 68p (Tallinna linnusekohtu protokoll, 09.03.1697).

⁷⁵ Kui 1681. a. lasi Roosna kubjas jahipüssiga rehesulast, kes oli temale vastu hakanud, siis lubas Roosna päris-härra koheselt ametivõimudele kupja vahistamist (too oli pärast sündmust paku jooksnud), lisaks oli mõisnik püüdnud surevale sulasele igati arstiabi leida: EAA, f. 1, n. 2, s. 420, l. 356 (Hans von Roseni tunnistus, 08.04.1682). – Sellele kaasusele juhtis minu tähelepanu Enn Küng.

⁷⁶ EAA, f. 278, n. 1. s. IV-35b:1 (Liivimaa kindralkuberner Erik Dahlbergh rittmeister Treydenile, 26.07.1697).

Mangus Lund põgenes 1695. aastal kohe pärast talupoja surnukslöömist mõisast, hakkas ennast varjama lähikonnas ning toimetas oma vara ja loomad mõisast mitte kaugel asuva ratsaväelase juurde. Hiljem oli mõisavalitseja tulnud hukkunud talupoja naise ja kahe väikese lapse ette ning neilt põlvili jumala nimel palunud, et nad asjast vaikiksid ja teda välja ei annaks, mille eest ta lubas neile 20 riigitaalrit raha, 10 tündrit rukist ja ühe parima lehma. Et oli suur ikalduseaeg, siis oligi naine ka kaks vakka rukist juba enne kohtumenetlust vastu võtnud.⁷⁷

Selliseid juhtumeid võib leida teisigi, kus mõisavalitsejad on püüdnud oma liialeminekut heastada või ohvri lähedasi kingitustega ära osta, et need asja üles ei annaks. 1704. aastal tunnistas kohtus Aa mõisa valitseja Detleff Moderus, et ta oli kolm aastat tagasi konflikti käigus küla tänaval naabermõisa Saka talupoega Lallo Jacki esmalt piitsa ja siis mõõgaga raskelt haavanud, kuid seda seetõttu, et talupoeg oli talle enne seda tunnistanud, et ta oli olnud seotud möödunudsügisese rukkivargusega mõisapõllult ning rauavargusega Aa mõisahoonest. Pealegi oli Lallo Jack teda väidetavalt kepi ja noaga rünnanud. Pärast talupoja haavamist oli Moderus saanud järgmisel öhtul ühe saksa tislari talupoja juurde olukorra kohta selgust tooma, mille peale tislari oligi talle teatanud, et talupojal olla küll löögihaav peas, kuid see usutavasti paraneb, iseäranis, kui selle juurde veini ja suhkrut saata. Moderus saatiski Lallo Jaagu juurde tallu veini, suhkrut ning sellesama saksa tislari, kes pesnud tema haavu ja sidunud neid, kuid lõpuks Lallo Jaak ikkagi suri.⁷⁸ Sellesama tislari abil püüdis Moderus hiljem kohtule tõendada, et talupoeg ise käis oma

hoolsalt seotud haavaga hooletult ja omapäi ümber.⁷⁹ Seega võib nõustuda Elina Öpiku seisukohaga, et mõisnikel oli küll hirm kohtuliku vastutuse ees, kuid see ei suutnud olulisel määral ohjeldada „barbaarset füüsilist terrorit”, mida talupoegade kallal rakendati.⁸⁰

Kui orjanduslikes ühiskondades (Roomas, Ameerikas) on sageli orjade tapmisjuhtude menetlemise puhul saanud peamiseks takistuseks piisavalt huvitatud osapoole puudumine, kellele oleks olnud õigust kohtule isanda vastu tapmissüüdistus sisse anda (kaasorjad polnud selleks õigusvõimelised ning riigil sellist huvi ega funktsiooni polnud), siis Eesti- ja Liivimaal on juba 17. sajandil (ja iseäranis sajandi lõpukümnenditel) kohtutes kaastalupoegade selleskohaseid kaebusi täiel määral aktsepteeritud. Talupoegade kaebused nii surmade kui ka julma kohtlemise kohta võeti vastu ning neid uuriti edasi.⁸¹ Näiteks Kurista mõisa (Põltsamaa khk.) talupoja Sarrika Jürri surmaga lõppenud peksmise mõisavalitseja poolt andsid 1696. aastal Tartu maakohtule üles kaks Põltsamaa mõisa talupoega, kes nimetasid ennast Sarrika Jürri veresõbraks (*Blutsfreund*).⁸² Ilma nende talupoegade ettevõtmiseta poleks see juhtum aga uurimise alla sattunud, kuigi Kurista mõisa näol oli tegemist kroonumõisaga, kus ka riigiametnikud oleksid võinud kroonuhuvide kaitseks talupoegade asjus kohtu poole pöörduda.

Kui kohtud ei pööranud talupoegade surmaga lõppenud karistamiste puhul väga palju tähelepanu karistusmotivele (kuigi ka neid uuriti), siis rohkem pakkus õiguslikult huvi, kas talupojad olid surnud ikkagi ihunuhtluse tagajärjel. Kui näiteks Põltsamaa mõisast pärit naine kaebas 1672. aastal Tartu maakohtule, et mõisavalitseja oli lasknud tema

⁷⁷ EAA, f. 914, n. 1, s. 22, l. 211–213 (Tartu maakohtu protocollum causarum criminalium, 28.05.1696).

⁷⁸ EAA, f. 2, n. 2, s. 1986, l. 1–1p (Detleff Moderus Tallinna linnusekohtule, 29.02.1704), l. 5–6 (Tallinna linnusekohus, *Relatio über der Sacke Verlauff*, 29.02.1704).

⁷⁹ EAA, f. 2, n. 2, s. 1986, l. 7–8 (Tallinna linnusekohus, Original Attests des Tischlers Hinrich Wessels, 29.02.1704).

⁸⁰ E. Öpik. Talurahvaliikumine Eestis Põhjasõja esimesel poolel (1700–1710). Kandidaaditöö. Tallinn, 1962, lk. 109 (Käsikiri Tallinna Ülikooli Akadeemilise Raamatukogu Baltika osakonnas).

⁸¹ Vt. nt. Liivimaa kindralkubernerri korraldus Võnnu maakohtule uurida edasi temale laekunud Raibe Kase Samueli kaebust tema isa surmast mõisavalitseja peksu tagajärjel: EAA, f. 278, n. 1, s. IV-34:5, l. 28 (E. Dahlbergh assessor von Trautvettenile, 18.12.1696).

⁸² EAA, f. 914, n. 1, s. 22, l. 211 (Tartu maakohtu protocollum causarum criminalium, 28.05.1696).

meest nõnda peksta, et too üheteistkümnendal päeval suri, siis leidis maakohus pärast juurdlust, et mõisnik polnud siiski kodukari ületanud, sest karistada saanud talupoeg oli olnud veel pärast peksu tööl ja käinud neli-pühadel kirikuski, mistõttu surnud ta ilmselt millessegi muusse.⁸³

Lõpuks väärrib ka osutamist, et mõisa vägivalla tõttu raskelt kannatanud või surma saanud talupoegade hulgas olid silmatorkav ülekaal meestel. Naiste äärmuslikku karistamist või tagakiusamist esines palju vähem, mis tulenes ilmselt ka naiste teistsugusest rollist ja kontaktidest mõisaga. Siiski võib kohtumaterjali hulgas kohata ka üksikuid kaebusi leseks jäänud meestelt ametivõimudele, et nende naine on mõisas surnuks pekstud.⁸⁴

Kokkuvõtteks

Talupoegade füüsiline distsiplineerimine ja karistamine oli selgelt üks kommunikatsioonivorme mõisa ja talurahva vahel. Seejuures tuleb eristada kodukariõiguse raames toimunud vägivalda ning õiguslikult ja sotsiaalselt sobimatuks peetud vägivalda. Mõisnikule oli ikkagi jäetud ainult väiksemate süütegude eest kodukari ja trahvimisõigus ning kindlasti ei luba 17. sajandi allikad rääkida eramõisnike (rääkimata kroonumõisa rentnike) täielikust võimutäiusest talupoegade üle. Kui talupojad said karistada kodukari korras, siis tähendas see igasugu karistuse apelleerimise õiguse puudumist. Veel enam, karistada saamise otsusele ei pidanud eelnema mingeid süütõendamisi ega isegi mitte põhjuse nimetamist.

Küll aga oli Eesti- ja Liivimaa talupoegadel juba 17. sajandil selge apelleerimisõigus liiale läinud peksukaristuste puhul, mille kohta võtsid kaebusi vastu nii kubermanguvalitsused kui ka kohtud läbi sajandi ja neid ka menetlesid. Arvukas kohtumaterjal tõendab, et õiguslikult ja ka sotsiaalselt kehtisid normid, mille ületamisel räägiti kodukariga liialdamisest ning „türanniast,.. Kindlasti

kuulus selle alla talupoja tapmine. Samuti väga selgelt oli alati kriminaalne argisuhete raames talupoja mõõgaga torkamine või püstolist haavamine (isegi, kui seda oli tehtud väiksemate käsikähmluste korral).

Kuigi kindlasti ei saa vägivalda talupoegade kallal pidada totaalseks ja igapäevaseks nähtuseks, mille all talupojad pidevalt möödapääsmatult kannatasid, oli füüsilisel vägivallal (sh. illegaalsel) kindel osa mõisa-talupoegade suhete kujunemisel. Ülekohus ja erakorraline vägivald mõisa poolt olid peamised talupoegade kohtu- ja ametivõimudele esitatud kaebuste teemad. See omakorda tähendas, et riigi- ja kohtuvõim sekkusid pidevalt vägivalla piiride küsimuse pärast mõisa ja talurahva vahelistesse suhetesse ja nõudsid ka mõisnikelt tegude eest vastust. See kaheldamatult mõjutas pärisorjuslike suhteid.

Teisalt selline hirmuvalitsus oli suurel määral otseselt mõisnikkonna taotlus. Seda ei varjanud ka aadel ise oma poliitilistes avaldustes. Vastupidi, mõisnikkond argumenteeris korduvalt, et talurahvast saab pidada nende kohustuste ja oma herra juures ainult rangete karistusmeetmete abil. Oma õigusi talurahvast kodukari korras nuhelda kaitsti riigi ees järjekindlalt kõige kõrgemal poliitilisel tasemel.

Artikkel on valminud ETF-i grandii 9164 raames.

Marten Seppel

(1979)

Lõpetanud Tartu Ülikool ajaloo osakonna (2001) ja Cambridge'i ülikooli magistriõppe (2003). *Ph.D.* 2008, Tartu Ülikool.

Peamised uurimisvaldkonnad: riigi, mõisa ja talurahva vahelised suhted 17.–19. sajandil; Rootsi võimuperiood Balti provintsid (eriti Liivimaal).

⁸³ EAA, f. 914, n. 1, s. 63d, l. 1–9 (Tartu maakohu aktid, 1672); sarnane lahend ka: EAA, f. 914, n. 1, s. 63f, l. 14–15 (Tartu maakohu aktid, 1673).

⁸⁴ Nt. Aru mõisa Merti Annuse poolt 1694. aastal: EAA, f. 914, n. 1, s. 20, l. 106 (Tartu maakohu protokoll, 25.06.1694).